ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਾਸਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ;

ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ

ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗਪਗ ਇੱਕੀ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਤੇਜ਼ਵਾਨ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਕਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਧਾਂਕ ਜਮਾ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਜਿੱਡਾ ਤੇ ਉਸ ਵਰਗਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ, ਚਾਹੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਲੀਕਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਮਿੱਠੇ ਚਸ਼ਮੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਈਏ ਤਾਂ ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਦੇ ਨਲਕਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਖੌਲਦਾ ਹੋਇਆ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਸਫੋਟ ਮੇਰੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਵਿਚ ਗਰਜਦੇ ਹਨ। ਪਾਣਿਨੀ ਅਤੇ ਨਾਗਸੈਨ ਜਿਹੇ ਕੋਹਿਨੂਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਹ ਰੁਸ਼ਨਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਹੁਣ ਤਕ ਰੁਸ਼ਨਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ। ਆਓ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਦੁਆ ਮੰਗੀਏ ਤੇ ਦੇਖੀਏ ਨਾਗਸੈਨ ਕੌਣ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ 'ਮਿਲਿੰਦ-ਪਨਹ'। ਸ਼ਬਦ 'ਪਨਹ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ। ਮਿਲਿੰਦ (ਸਿਕੰਦਰੀਆ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੀਨਾਂਦ੍ਰ) ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਰਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਬੜਾ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਸੀ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿੰਦ ਵਲੋਂ ਪੁੱਛੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਨਾਗਸੈਨ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਮੂਲ ਖਰੜਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ, ਸ੍ਰੀਲੰਕਾ, ਬਰਮਾ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਉਲੱਥੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਕੀਰਤੀ ਸ੍ਰੀਰਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ 1747 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਦੀ ਸਿੰਘਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਟੈਂਡਰਡ ਕਾਪੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। 1877 ਈ. ਵਿਚ ਕੋਲੰਬੋ ਵਿਖੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅੱਠ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੁਮੈਂਟਰੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1880 ਈ. ਵਿਚ ਟ੍ਰੈਂਕਨਰ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਛਪਵਾਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਰਚੇ ਗਏ ਵਾਰਤਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋਇਆ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਜਨਾਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 150 ਪੂਰਵ ਈਸਵੀ ਠੀਕ ਮਿੱਥਿਆ ਹੈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਹੀ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਦਰੁਸਤ ਰਾਇ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਵੀ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਰੋਤ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਮਾਗਧੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਅਕਲ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਬੁੱਧਘੋਸ਼ (450 ਈ.) ਫਖਰ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ''ਹਥਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਕਿਹੜਾ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ... ਇਹ ਫਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਛੱਡੋ। ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਨਾਗਸੈਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ...(ਅੱਗੇ ਉਹ ਨਾਗਸੈਨ ਦੀ ਟੂਕ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ) ਤਾਂ ਫਿਰ ਵਿਵਾਦ ਕੇਹਾ? ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹਾਂ। ਮਿੱਤਰੋ ਨਾਗਸੈਨ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ।''

ਬੈਕਟ੍ਰੀਆ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਿਲਿੰਦ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਏਡਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ ਕਿ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਮਥਰਾ ਤਕ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਯੂਨਾਨੀ। ਲੇਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਰਨ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਾਗਸੈਨ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਿੱਥ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਈਸ ਡੇਵਿਡਜ਼ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦਿੱਤੀ, ''ਕਰਨ ਦਾ ਕਥਨ ਚੰਗਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੁਟਕਲਾ ਹੈ ਪਰ ਅਕਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਚਿੱਕੜ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਬੋਧੀਆਂ ਉਪਰ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।''

ਨਾਗਸੈਨ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹਨ ਜਮਨਾ, ਰਾਵੀ, ਸਿੰਧ, ਸਰੁਸਤੀ ਤੇ ਚਨਾਬ। ਸਿਕੰਦਰੀਆ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ''ਵਪਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਹਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ, ਜੰਗਲ ਹਨ, ਬਾਗ ਹਨ, ਝੀਲਾਂ ਤੇ ਦਰਿਆ ਹਨ। ਪੂਰਾ ਸੁਰਗ ਹੈ। ਲੋਕ ਬਹਾਦਰ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੇ। ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਰਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਗਜ਼ਬ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਚੁਰਾਹੇ ਚੌਕ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹਨ। ਹਿਮਾਲਾ ਵਰਗੀਆਂ ਆਕਾਸ਼ ਛੂੰਹਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਅਨੇਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ। ਸੁਹਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁਡੌਲ ਮਰਦ ਹਨ। ਜਿਸ ਮਰਜ਼ੀ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਇਥੇ ਪੁੱਜ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਨਾਰਸ ਦੀ ਮਖਮਲ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਹੀਰਿਆਂ ਜਵਾਹਰਾਤਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਦੁਕਾਨਾਂ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ...ਭਰਿਆ-ਭਕੁੰਨਿਆ ਦੇਸ਼..ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਉਤਰ ਕੁਰੂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਇਸ ਦੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮਲਕ-ਮੰਦਾਰ ਵਰਗੀ ਹੈ।''

'ਮਿਲਿੰਦ-ਪਨਹ' ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਥਾ (ਪੈਬਯੋਗ) ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ''ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਆ ਕੇ ਸਫਾਈ ਆਦਿਕ ਕਰਦਾ ਤੇ ਪੱਤੇ-ਸੁੱਤੇ ਇਕ ਖੂੰਜੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ। ਢੇਰ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਭਿੱਖੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਇਥੇ ਕਿਉਂ ਕੂੜਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਬਾਹਰ ਦੂਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਆ।'' ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਅਣਸੁਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਭਿੱਖੂ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਝਾੜੂ ਸੇਵਾਦਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ। ਸੇਵਾਦਾਰ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਭਿੱਖੂ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ''ਹੇ ਤਥਾਗਤ, ਕੀ ਮੇਰੀ ਵੀ ਕਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੋਵੇਗੀ? ਤੂੰ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਲਿਸ਼ਕਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ।'' ਫਿਰ ਇਹ ਸੇਵਾਦਾਰ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਪੁੱਜਾ। ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਮੂੰਹ ਧੋਤੇ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ''ਹੇ ਸਿਧਾਰਥ, ਤੂੰ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਨਿਮਾਣੇ ਗਰੀਬ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈਂ-ਏਨੀ ਸ਼ਾਨ! ਇਹ ਦਰਿਆ ਗਰਜਦਾ ਉਬਲਦਾ ਕੇਹਾ ਸ਼ਾਨੋਮੱਤਾ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਬੇਖੌਫ ਹੈ ਇਹ। ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਾਨ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦੇਹ ਪਿਆਰੇ ਸਿਧਾਰਥ।''

ਜਿਸ ਸਾਧੂ ਨੇ ਇਸ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹਾਂਸੈਨ ਸੀ। ਮਹਾਸੈਨ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਸਿੱਧੜ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਅਭਿਲਾਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, 'ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਸਿਧਾਰਥ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਾਂ? ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਅਨੰਤ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦਾਨ ਮੰਗਾਂ। ਉਹ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਮਹਾਂਸੈਨ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ।

ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਦੇਵਲੋਕ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਤਥਾਗਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਤੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਤਾਕਤਵਰ ਰਾਜਾ ਹੋਏਂਗਾ। ਜਾਹ, ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਮਿਲਿੰਦ ਰੱਖਿਆ। ਤੇ ਮਹਾਂਸੈਨ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਾਂ...ਤੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਫਾਈ ਸੇਵਕ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈਂ। ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋਵੇਗਾ? ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਨਾਗਸੈਨ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਭੇਜਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇਗਾ। ਤੂੰ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਈਂ। ਸੁੱਚੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਸੁਸਤੀ ਆਈ, ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨਗੇ।''

ਨਾਗਸੈਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ''ਲਉ ਫਿਰ। ਅਹਿ ਹਾਂ ਮੈਂ ਭਿੱਖੂ ਨਾਗਸੈਨ। ਇਕੱਲੇ ਮਿਲਿੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਕਿਉਂ? ਦੇਸਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਦੇ ਸਭ ਰਾਜੇ ਕਤਾਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਣ। ਸਭ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਾਂਗਾ। ਮਿਲਿੰਦ ਕਸੂਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਪੁੱਛ ਕੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਖਲੀ ਗੋਸਾਲ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ- ''ਤੁਸੀਂ ਤਪੱਸਵੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੁੱਖੇ ਤਿਹਾਏ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ ਕਿ ਮੁਕਤ ਹੋਵੋਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਲੀਰਾਂ ਪਹਿਨਦੇ ਹੋ ਤੇ ਕੋਈ ਘਰ ਘਾਟ ਨਹੀਂ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਉਜਾੜਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਉਜੜੇ ਹੋ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਚੋਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਡਾਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਨੰਗੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਹੋ।'' ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਾਂਗਾ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਨਾਗਸੈਨ ਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਬੋਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਕਲ ਸ਼ਹਿਰ (ਸਿਆਲਕੋਟ) ਵਿਖੇ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਿਲਿੰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਰੱਥ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਵਾਲ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਹੋਏ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਥੋੜੇ ਕੁ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਇਥੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ ਅਤੇ ਨਾਗਸੈਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਇਉਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ-

ਮਿਲਿੰਦ-ਤੁਸੀਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਨਾਗਸੈਨ। ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਨ ਸੀ?

ਨਾਗਸੈਨ-ਸਮੁੰਦਰ ਮਹਾਨ ਹੈ ਨਾ ਮਹਾਰਾਜ ਮਿਲਿੰਦ?

ਮਿਲਿੰਦ-ਹਾਂ ਨਾਗਸੈਨ, ਸਮੁੰਦਰ ਯਕੀਨਨ ਮਹਾਨ ਹੈ।

ਨਾਗਸੈਨ-ਕਿਵੇਂ ਸਾਬਤ ਕਰੋਗੇ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਮਹਾਨ ਹੈ?

ਮਿਲਿੰਦ-ਮੈਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਨਾਗਸੈਨ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸੋ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਮਹਾਨ ਕਿਵੇਂ ਹੈ।

ਨਾਗਸੈਨ-ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਲੂਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਭ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਝੀਲਾਂ ਤਲਾਬ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵੀ ਸੁੱਕਿਆ ਹੈ?

ਮਿਲਿੰਦ-ਨਹੀਂ ਨਾਗਸ਼ੈਨ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਨਾਗਸੈਨ-ਬਰਸਾਤ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਸਭ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਝੀਲਾਂ ਤਲਾਬ ਨੱਕੋ ਨੱਕ ਭਰ ਕੇ ਉਛਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਉਤੇ ਵੀ ਬਾਰਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੈਂਕੜੇ ਨਦੀਆਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਡਿੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਦੇਖਿਆ?

ਮਿਲਿੰਦ-ਨਹੀਂ ਨਾਗਸੈਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਉਛਲਦਾ।

ਨਾਗਸੈਨ-ਇਸ ਲਈ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ। ਪਰ ਜਿੱਡਾ ਉਹ ਸੀ, ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਉਸ ਦਾ ਕੱਦ ਘਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਬੋਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ। ਪਰ ਜਿੱਡਾ ਉਸ ਦਾ ਕੱਦ ਸੀ, ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਵਧਾ ਪਾਏ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਮਹਾਨ ਸੀ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ- ਪਰ ਨਾਗਸੈਨ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ

ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਜਿਸ ਲੱਕੜ ਦੀ ਅੱਗ ਸੇਕਦੇ ਰਹੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਉਹ ਅੱਗ ਬੁਝ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਅੱਗ ਲੱਕੜ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਹੈ। ਅੱਗ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਰੁੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਬਸ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਵੀ ਮਘ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ। ਅੱਗ ਦਾ ਬੁਝਣਾ ਅੱਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜ। ਤਥਾਗਤ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ- ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ। ਨਾਗਸੈਨ, ਜਿਹੜਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਉਹੀ ਬੱਚਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਉਹੀ ਵੀ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੈ।

ਮਿਲਿੰਦ- ਕਿਵੇਂ ਨਾਗਸੈਨ? ਉਹੀ ਵੀ ਅਤੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਵੀ, ਦੋਵੇਂ ਕਿਵੇਂ?

ਵਾਨ; ਪਿਆਰਾ ਨਾਗਸੈਨ

ਨਾਗਸੈਨ- ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਖੇਡੇ। ਫਿਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਹਕੂਮਤ ਸੰਭਾਲੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪੰਘੂੜੇ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਸੀ? ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ? ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹੀ ਵਿਦਿਆ ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ? ਪੰਘੂੜੇ ਵਿਚ ਪਏ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਇਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਿਲਿੰਦ, ਬੱਚਾ ਉਹੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ, ਉਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਕੱਟੇ ਗਏ। ਰਾਤ ਭਰ ਇਕ ਦੀਵਾ ਬਲਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਲਾਟ ਹੋਰ ਸੀ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੋਰ ਤੇ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਹੋਰ। ਪਰ ਦੀਵਾ ਉਹੀ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜ ਜਿਹੜਾ ਰਾਤ ਭਰ ਬਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜੀਵਨ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹੀ ਹੈ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ- ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਨਾਲ

ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾਗਸੈਨ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਿਲਿੰਦ- ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸਾਡਾ ਸੰਵਾਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੀ ਫਿਰ ਗਿਆਨ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਨਾਗਸੈਨ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮਹਾਰਾਜ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਠਿਆ। ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਨੇਹਾ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਭਿੱਖੂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਖਾਸ ਥਾਂ ਉਤੇ ਪੁਚਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਕੇ ਦੀਵਾ ਬੁਝਾ ਕੇ ਮੈਂ ਫਿਰ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਮਹਾਰਾਜ, ਦੀਵਾ ਬੁਝਾਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮਿਟੇਗੀ ਨਹੀਂ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ- ਸੁਹਣੀਆਂ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਬੁਰੀਆਂ ਨਾਗਸੈਨ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਚੰਗੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਬੁਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਚੰਗਿਆਈ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵੀ ਹਨ।

ਮਿਲਿੰਦ- ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਨਾਗਸੈਨ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਵਗੇ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿੱਘ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਚੰਗੀਆਂ ਵੀ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੁਰੀਆਂ ਵੀ।

ਮਿਲਿੰਦ- ਠੀਕ ਹੈ ਨਾਗਸੈਨ। ਪਰ ਜੇ ਸਰਦੀ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕੀ ਫਿਰ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗਣਗੀਆਂ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜ। ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਹੋ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਫੈਲਾਏ। ਇਕ ਹੱਥ ਉਪਰ ਗਰਮ ਲੋਹੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਰੱਖ ਦਿਉ ਤੇ ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਬਰਫ ਦਾ ਗੋਲਾ। ਇਕੋ ਵਕਤ ਗਰਮ ਅਤੇ ਸਰਦ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪੁਜੇਗਾ। ਦਰਦ ਦੀ ਕਿਸਮ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਪਰ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਹੀ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜ। ਦੁੱਖ ਕਰਵਟਾਂ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਲਗਾਤਾਰ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ- ਤੁਹਾਡੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਜ਼ਖ ਦੀ ਅੱਗ ਧਰਤੀ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾਗਸੈਨ ? ਇਸ ਅੱਗ ਵਿਚ ਲਾਸ਼ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਦੋਜ਼ਖਾਂ ਦੀ ਅੱਗ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵੱਧ ਤੇਜ਼ ਹੈ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲ ਕਿਵੇਂ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਦੇਵ ਲੋਕ ਦੇ ਤਾਂ ਵਚਿੱਤਰ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ, ਹੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੌਤਕ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਰਨੀ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਸ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਚਬਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਸ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਗਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਜ਼ਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਪੇਟ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹੱਡੀਆਂ ਵੀ ਗਲ ਗਈਆਂ ਉਸੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰਨੀ ਦਾ ਬੱਚਾ ਗਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ ਮਹਾਰਾਜ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ- ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਜਨਮ ਲਵੋਗੇ ਨਾਗਸੈਨ ਕਿ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਸਾਧੂ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸਾਧੂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਨਿਰਵਾਣ ਮਿਲੇਗਾ। ਜੇ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਤਾਂ ਜਨਮ ਅਵੱਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ: ਸਮੇਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਿਥੇ ਹੈ ਨਾਗਸੈਨ? ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਕਾਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਕੀਤੇ। ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ। ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ ਮਿਲੀ। ਜਨਮ, ਮੌਤ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਸਭ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਇਕ ਦੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਦੂਜਾ ਦੁੱਖ। ਬਸ ਕਾਲ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਹੈ।

•••

ਨਾਗਸੈਨ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਦੇਖੋ ਮਹਾਰਾਜ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਇਹ ਇਕ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਵਾਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੱਸੋ ਇਹ ਚੱਕਰ ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰਾ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਚੱਕਰ ਹੈ, ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਲ ਦਾ ਇਹ ਚੱਕਰ ਤੋੜਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਚੱਕਰ ਟੁੱਟੇਗਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਕਾਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ: ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਨਾਗਸੈਨ? ਤੇ ਕਿਉਂ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਪਹਿਲਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਥਮ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪਾਣੀ ਨੇ ਉਪਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਪਰਸੋਂ ਮੀਂਹ ਪਿਆ। ਪਾਣੀ ਨੀਵਾਣਾਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੱਲ੍ਹ ਫਿਰ ਮੀਂਹ ਪਿਆ। ਉਸੇ ਰਸਤੇ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਰਸੋਂ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਵੀ ਪਰਸੋਂ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਰਾ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲਾਂਗਾ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਪਰ ਇਕੋ ਰਸਤੇ ਗਏ। ਨਿਯਮ ਇਹੀ ਹੈ। ਵਿਧਾ ਇਹੀ ਹੈ।

ਮਿਲਿੰਦ: ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ ਨਾਗਸੈਨ ਮਿੱਤਰ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਬਾਜਰੇ ਦੀ ਵਾਢੀ ਕਰਦੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇਖੋ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਝ ਬੂਟਿਆਂ ਦਾ ਦੱਥਾ ਫੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਦਾਤੀ ਚਲਾ ਕੇ ਕੱਟਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਦੱਥਾ ਫੜਨਾ ਤੇ ਕੱਟਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਅਨਾਜ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਗਿਆਨ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ- ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ ਕਿ ਇਕੱਠੇ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੀ ਹਨ ਇਕੱਠੇ ਵੀ ਹਨ। ਠਠੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਦੇਖੋ। ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਸ਼ੀਟ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਉਹ ਗੋਲ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਗਾਗਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਾਗਰ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜੀ ਠੱਕ ਠੱਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਈ ਉਸ ਬਗੈਰ ਸਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਥੋੜ੍ਹਾ ਲੈਣੀ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਗਾਗਰ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਬੇਕਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਸਮਝੋ ਤੇ ਗਾਗਰ ਨੂੰ ਗਿਆਨ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖ ਵੀ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ- ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ ਨਾਗਸੈਨ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਲੂਣ ਦਾ ਸੁਆਦ ਜੀਭ ਚੱਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਲੂਣ ਨੂੰ ਅੱਖ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅੱਖ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਚੱਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਲੂਣ ਵਿਚ ਭਾਰ ਹੈ, ਬਲਦ ਲੂਣ ਦਾ ਭਰਿਆ ਗੱਡਾ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਲੂਣ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤੋਲਦੇ ਹਾਂ, ਦੋ ਮਣ, ਪੰਜ ਮਣ। ਇਹ ਦੋ ਮਣ ਜਾਂ ਪੰਜ ਮਣ, ਇਹ ਲੂਣ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਲੂਣ ਦਾ ਭਾਰ ਹੈ। ਲੂਣ ਤਾਂ ਨਮਕੀਨ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਕੇਵਲ ਜੀਭ ਪਰਖੇਗੀ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਉਹੀ ਫਰਕ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਭਾਰ ਵਿਚ ਤੇ ਸੁਆਦ ਵਿਚ ਹੈ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ: ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭਿੱਖੂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ਨਾਗਸੈਨ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਨਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ

ਮਿਲਿੰਦ: ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸਨਾਨ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਕਿਉਂ ਹੋ?

ਨਾਗਸੈਨ- ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਤੀਰ ਜਾਂ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਕਦੀ ਜ਼ਖਮ ਹੋਇਆ ਹੈ?

ਮਿਲਿੰਦ: ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕ ਵਾਰ।

ਨਾਗਸੈਨ- ਤਦ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਖਮ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਫਿਰ ਮੱਲ੍ਹਮ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋ। ਫਿਰ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹੋ। ਫਿਰ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਚੋਟ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ਮਹਾਰਾਜ, ਜੋ ਇੰਨਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋ:

ਮਿਲਿੰਦ: ਨਹੀਂ ਨਾਗਸੈਨ ਵੱਡੇ ਭਰਾ। ਮੈਂ ਜ਼ਖਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ

ਨਾਗਸੈਨ: ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤਕ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਨੰਤ ਸਦੈਵੀ ਅਮਰਾਪਦ ਉਪਰ ਸਰੀਰ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਜ਼ਖਮ ਹਨ।

•••

ਮਿਲਿੰਦ: ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਨਾਗਸੈਨ, ਇਕ ਵਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ''ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਰੁੱਖ ਵੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨਗੇ। ਰੁੱਖ ਵੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣਗੇ।'' ਇਹ ਕਥਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਨਾਗਸੈਨ। ਰੁੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ? ਫਿਰ ਤਥਾਗਤ ਨੇ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ?

ਨਾਗਸੈਨ: ਤਥਾਗਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਮਲ ਉਸਤਾਦ ਸੀ ਮਹਾਰਾਜ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਰਥ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹੋ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ''ਗੁੜ ਦਾ ਗੱਡਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।''. ਗੱਡਾ ਗੁੜ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੱਕੜ ਦਾ ਹੈ। ਗੁੜ ਉਸ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ''ਉਹ ਆਟਾ ਪੀਹ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੁੱਧ ਰਿੜਕ ਰਹੀ ਹੈ। ''ਆਟਾ ਨਹੀਂ ਪੀਹ ਰਹੀ, ਔਰਤ ਦਾਣੇ ਪੀਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੁੱਧ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਿੜਕਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਦਹੀਂ ਰਿੜਕੀਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ ਮਹਾਰਾਜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅਨੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਥਾਗਤ ਨਵੀਨ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਸੀ ਮਹਾਰਾਜ।

•••

ਇਕ ਸਵੇਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਉਂ ਵੀ ਗੱਲ ਹੋਈ:

ਮਿਲਿੰਦ- ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਰ ਤਕ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਨਾਗਸੈਨ। ਦੇਰ ਤਕ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮਹਾਨ ਸਾਧੂ ਨਾਗਸੈਨ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਸ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛ ਬੈਠਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਵੇ? ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਅਵੱਗਿਆ, ਕੋਈ ਬੇਅਦਬੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ?

ਨਾਗਸੈਨ: ਦੇਰ ਤਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਚਿੰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਕਯਮੁਨੀ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ? ਮੇਰੇ ਦਿੱਤੇ ਉੱਤਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸਨ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ ਨਾ ਮਹਾਰਾਜ ਮਿਲਿੰਦ। ਬੜਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਪਰ ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ, ਅਸਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਹਿਤੈਸ਼ੀ, ਸਭ ਦਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪੇ ਸਾਡਾ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਾਂ।